

रॉकगार्डन: मानवी मूल्यांची जपणूक करणारे काव्य

प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग

छ. शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रास्ताविक:

जागतिक स्तरावर नव्वदोत्तरी कालखंड हा जागतिकीकरणाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. जगात खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण अशा अनेक संकल्पनांना स्विकारले गेले आणि संबंध विश्वात सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, व्यापारी स्तरावर अनेक बदल झाले. जग जवळ आले. विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा प्रचार-प्रसार झाला. मानवी जीवनात विज्ञानाने सुसहयता आणली. परंतु माणूस माणसापासून मात्र दूर होऊ लागला. याचा परिणाम भारतीय समाजावरही झाला. जागतिकीकरणाचे जेवढे सामाजिक फायदे होते तेवढेच तोटे ही होते. गरिब-श्रीमंतामधील दरी वाढतच गेली. भाडवलशाहीचा उदय झाला. अनेक सरकारी आस्थापना या खाजगी झाल्या आणि याचा परिणाम गरीबांचे गरीबपण वाढण्यात झाला. साहित्यिक स्तरावरही याचे परिणाम झाले. आणि हाच धागा पकडून समग्र मराठी साहित्यात, दलित साहित्यात याची वाच्यता होऊ लागली. यातूनच अरूण काळे यासारखे साहित्यमूल्य, वैश्विकमूल्य जपणारे व्यक्तिमत्त्व तयार झाले आणि समग्र मराठी साहित्यविश्वात अरूण काळे यांच्या नावाची चर्चा सुरु झाली. त्यांच्याच 'रॉकगार्डन' या कवितासंग्रहातील मानवी मूल्यांचे आणि वैश्विकतेचे होणारे चित्रण पाहणे हाच या शोधनिबंधाचा हेतू आहे.

अरूण काळे यांचे जीवन व साहित्य परिचय:

नव्वदोत्तरी दलित कवितेचा अभ्यास करीत असताताना अरूण काळे यांचे नाव आवर्जून घ्यावे लागते. अरूण काळे यांचा जन्म २५ एप्रिल १९५२ रोजी नाशिक येथे झाला. दलित चळवळीशी त्यांचा निकटचा संबंध होता. दलित पँथर या संघटनेचे ते सक्रिय सदस्य होते. फुले-आंबेडकेरी विचारांचे त्यांच्यावर फार मोठा प्रभाव होता. त्यांच्या कवितांमधून शहरीजीवन डोलावताना दिसते. नामदेव ढसाळ यांच्या कार्याचा व त्यांच्या साहित्याचा अरूण काळे यांच्यावर प्रभाव असल्याचे जाणवते. त्यांच्या कवितांमध्ये नव्वदीपूर्वीच्या कवितांची मर्यादा स्पष्ट झाल्या. त्यांच्या कवितेने पहिल्यांदा जागतिकीकरणामुळे तळागाळातल्या सामान्य माणसांवर झालेल्या परिणामांचा वेध घेतला आहे. त्यांच्या कवितांमधून शहरी जीवन डोलावताना दिसते. नामदेव ढसाळ यांच्या कार्याचा व त्यांच्या साहित्याचा अरूण काळे यांच्यावर प्रभाव असल्याचे जाणवते. त्यांच्या कवितांमुळे नव्वदीपूर्वीच्या कवितांची मर्यादा स्पष्ट झाल्या. त्यांच्या कवितेने पहिल्यांदा जागतिकीकरणामुळे तळागाळातल्या सामान्य माणसांवर झालेल्या परिणामांचा वेध घेतला आहे. त्यांचा 'रॉकगार्डन' हा पहिला कवितासंग्रह १९९३ साली प्रसिध्द झाला. त्यानंतर त्यांचे 'सायरनचे शहर', 'नंतर आलेले लोक' आणि 'ग्लोबलच गावकुस' हे कवितासंग्रह प्रसिध्द आहेत. त्यांना 'महाराष्ट्र फाऊंडेशन पुरस्कार' पहिला 'बालकवी काव्य पुरस्कार' यासह अनेक पुरस्कार मिळाले आहेत. त्यांच्या कवितेला ढसाळांच्यानंतर जागतिक स्तरावर पोहोचल्याची क्षमता काळे यांच्या कवितांमध्ये आहे. त्यांचा मृत्यु २० फेब्रुवारी २००८ रोजी झाला.

अरूण काळे यांच्या कवितेतील मानवी मूल्ये आणि वैश्विकता:

साठोत्तरी कालखंडामध्ये मराठी साहित्य विश्वात ज्या अनेक साहित्य चळवळी निर्माण झाल्या त्यापैकी दलित साहित्य ही एक महत्त्वाची साहित्य चळवळ. दलित साहित्य हे दलित चळवळीला पूरक असे होते. साहित्य हे साधन होता कामा नये अशी कलावाद्यांची भूमिका होती. कारण साहित्य हे प्रचार की असू नये असे त्यांचे म्हणणे होते. परंतु दलित लेखकांनी हे म्हणणे धुडकावून लावले. आपल्या समाजावर होणारे अन्याय-अत्याचार, समाजाचा अवहेलना, हाल-अपेक्षा यांनी मांडण्यासाठी, समाजाच्या वेशीवर टांगण्यासाठी, आपल्या चळवळीला ताकद देण्यासाठी दलित लेखकांनी दलित साहित्याची निर्मिती केली. दलित साहित्याच्या स्वरूपामध्ये वेदना, विद्रोह, नकार या

मुल्यांना स्थान होते. त्यामूळे दलित साहित्यिकांची नव्वद पर्यंतची पिढी ही याच सुत्रानुसार साहित्य निर्माण करित राहिली. त्यांचा बराचसा वेळ हा हिंदू धर्म, त्यांच्या देवदेवता, यांना हेटाळण्यात गेला. हे सत्य नाकारता येत नाही. परंतु नव्वद नंतरच्या कालखंडात हे समीकरण बदलू लागले. जागतिक स्तरावर जागतिकीकरणाचे वारे वाहु लागले. भारत देश तरी याला कसा अपवाद असेल? त्यामूळे भांडवलशाहीचा उदय झाला. खाजगीकरण आले, सरकारने उदारीकरणाचा निर्णय घेतला आणि जगण्याचे नवे प्रश्न निर्माण झाले आणि हेच प्रश्न नवसाहित्यिकांनी आपल्या साहित्यातून मांडायला सुरुवात केली. यात अरूण काळे यांचे नाव अग्रक्रमी घ्यावे लागते.

अरूण काळे यांनी साहित्याची समीकरणेच बदलून टाकली. आपल्या साहित्यातून त्यांनी समाजाचा भूतकाळ न मांडता ज्वलंत प्रश्नांना वाचा फोडण्याचा काम केले. धर्मांतरानंतर दलित बौध्द बनले. आणि संदेश आचरणात आणला. हे सांगताना कवी अरूण काळे आपल्या 'रॉकगार्डन' या कवितेत लिहितात,

"प्रेमाला आणलयं आम्ही-
मुक्त आभाळात
तोंड न रंगवता
आता आम्ही प्रेमाच्या पाशात पडतोय
आता आम्ही सदच्छा घेऊन बुडतोय."
(रॉकगार्डन, पृ.क्र.२९)

बुध्दाची प्रेमाची शिकवण जगाला तारू शकेल. जगात शांती नांदायची असेल तर बुध्द हाच एकमेव पर्याय आहे हेच कविने इथे अधोरेखित केले आहे, पुढे याच कवितेत कवी म्हणतो की,

"शब्दाचा व्यापार उदिम करताना-
प्रेमाची विसरलात तुम्ही व्याख्या
शब्दांचा विनिमय करताना
प्रेमाला तुम्ही कुंपण घातलत"
(रॉकगार्डन, पृ.क्र.२९)

कवीने माणूस हाच केंद्रस्थानी मानून काव्यरचना केली आहे. आणि बुध्दानेही माणूस केंद्रस्थानी माणूनच आपल्या धर्माची निर्मिती केली होती. परंतु इथल्या सनातनी धर्मव्यवस्थेने बुध्दपरंपरा मोडीत काढून कर्मकांडावर आधारित जाती-पातीला बळ देणारा धर्म रूजवला व माणसांचे माणूसपणच हिरावून घेतले. त्यामूळे माणसाला कुंपण घालण्याची ही प्रक्रिया प्रेमालाच कुंपण घालण्यासारखी आहे, माणसाला माणसापासून तोडणारी आहे. माणसातील सामाजिकता नष्ट करणारी आहे. म्हणूनच कवींचा प्रेमाच्या पाशात पडण्याचा विचार मानवतावादी मुल्यांची जपणूक करणारा आहे.

१९५६ साली बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित समाजाला बौध्द धम्माची दीक्षा दिली आणि सारा समाज बदलून गेला. जुन्या चालीरीती सोडून, देव-देव्हारे सोडून सारा समाज बौध्द धर्माचे आचरण करू लागला. परंतु कालांतराने काही समाज पुन्हा देव-देव्हार्यात अडकू लागला आहे. हे पाहून कवीचे मन व्यथित होत आहे. ते पाहून कवी म्हणतो,

"बंधो,
कुठवर जपणारहेस हे
रंजले गांजलेपण
मेजवान्या अवसेपुनवेच्या
भिकारचोट देवस्कीचे देव्हारे
बहुचकांचे नवरंगी खेळ"
(बंधो, रॉकगार्डन, पृ.क्र.६४)

धर्मांतरानंतर आजही देव-देव्हारे सुटत नाहीत देव-देवस्कीचा प्रभाव कमी होत नाही, आमावस्या-पौर्णिमेचे देवापुढे भिकारचोट, अंधश्रद्धेचे पायंडे अजूनही थांबलेले नाहीत. धर्म जाऊन धम्म आला तरीही गंडे-दोरे चालुच आहेत. एकीकडे धम्माचे आचरण करायचे आणि दुसरीकडे देव-धर्माच्या नादी लागायचे असा समाजाचा दुटप्पीपणा कवीला सतावतो आहे. त्यामुळेच कवी 'माझ्या गावावरून जाणारी वरात' या कवितेत म्हणतो की,

"नवरदेव पुतळयाला हार घालतोय

इकलीतील वरमाई कटयार सांभाळते
 लहान मुलं टाळया वाजवतात
 कुणी तरी घोषणा देतं
 बोलो भीम भगवान की जय"
 (रॉकगार्डन, पृ.क्र.७२)

शरीराने आपण धम्मात असलो तरी मनाने मात्र आपण हिंदूच आहोत हे अधोरेखित करणारी ही कविता आहे. आजही बाहेर क्रांतीची भाषणे देणाऱ्यांच्या घरात देव्हान्याला जागा असते. चोरून तो देव-देवतांच्या स्थळांना जाऊन नवस-सायास करीत असतो. बौध्द पध्दतीने लग्न लावण्याआधी तो हिंदूंच्या देव-देवतांना नमन करण्यास जात असतो, हातात कटयार घेत असतो. आजही बौध्द समाज हिंदूंच्या कर्मकांडातून सुटलेला नाही. हेच सुचित करणारी ही प्रातिनिधीक स्वरूपातील कविता आहे.

कवी अरुण काळे यांनी बाबासाहेबांच्या क्रांतीकारी तत्त्वज्ञानाचे सखोल अभ्यास करून आचरण केले आहे. त्यामुळेच त्यांनी बाबासाहेबांचे वर्णन 'सुर्यानेही स्वतःला भीमराव म्हणून घ्यावे, एवढे तुझे मोठेपण आहे' असे केले आहे. माता रमाईच्या त्यागाला वंदन करताना 'पृथ्वीने रमाईचा पदर घेऊन ठेवावे तुझ्या उबेत मानवतेला' असे म्हटले आहे. कवी काळे यांची सर्वच महापुरुषांपोटी आदराची भावना असलेली दिसून येते. त्यामुळेच ते म्हणतात,

"सावित्री, रमा, जेनी, विनी, सर्वच बहिणी
 गुलामाच्या मुक्ती लढयातील प्रशांतसंगीनी"
 (रॉकगार्डन, पृ.क्र.७६)

कृष्णवर्णिगांना गुलामीतून मुक्त करणाऱ्या नेल्सन मंडेला यांच्यावरील कवितेतील या ओळी आहेत. महात्मा फुले यांच्या कार्यात हिरीरीने भाग घेऊन दिन-दलित आणि स्त्रीयांच्या शिक्षणासाठी आयुष्य वेचलेल्या सावित्रीबाई फुले, अत्यंत हालअपेष्टा सोसून बाबासाहेबांच्या कार्याला साथ देणाऱ्या माता रमाई, कार्ल मार्क्सच्या सहधर्मचारिणी जेनी आणि कृष्णवर्णिगांच्या लढयासाठी नेल्सन मंडेला दोन तपे काळोखाच्या तुरुंगात शिक्षा भोगत असतानाही त्यांचा लढा चालू ठेवणाऱ्या त्यांच्या पत्नी विनी मंडेला या साऱ्या रत्नांचा गौरव अतिशय समर्पक भाषेत कवी अरुण काळे यांनी केला आहे. नेल्सन मंडेला यांच्याविषयी कृतज्ञता व्यक्त करताना कवी म्हणतो,

"केप ऑफ गुड होपला
 वळसा घालून जाताना
 कुठलाही विचार तुला
 ओलांडून जाऊ शकत ननाही
 माणसांच्या मुक्तीचे गाणे
 तुझ्याशिवाय पूर्णच होऊ शकत नाही"
 (रॉकगार्डन, पृ.क्र.४६)

नेल्सन मंडेला यांचे कार्य इतके थोर आहे की मानवमुक्तीच्या लढयाची गाथा लिहिताना त्यांना अवेरून पुढे जाताच येत नाही. हा कवीचा विचार रास्तच वाटतो. कवी अरुण काळे यांची बाबासाहेबांच्या विचाराप्रती अतिशय सखोल अशी तत्त्वज्ञानाची बैठक आहे. त्यांनी बाबासाहेबांचे तत्त्वज्ञान आंधळेपणाने स्विकारले नाही. तर त्यांचे सखोल चिंतन केले आहे. त्यामुळेच ते त्यांच्या कवितेतून बाबासाहेबांचा बुध्दप्रामाण्यवाद मांडतात. ते म्हणतात,

"आमच्या डोळयात बसविला त्याने महासंगणक
 बुध्दप्रामाण्याचा, वैज्ञानिक पध्दतीचा
 माणसाची सर्वांगीण वाढ करणाऱ्या पोषक तत्त्वांचा...
 आता आम्ही विकृत संदर्भ धुडकावतो क्षणार्धात
 आता न्युनगंडाची करतो आम्ही वाताहात
 आता पोपटांना बोलू देत नाही बातबात
 आता उजेड पसरवतो आम्ही हातोहात"
 (रॉकगार्डन, पृ.क्र.५२)

बाबासाहेबांच्या कार्याप्रती कविच्या मनात अपार श्रद्धा आहे. केवळ बाबासाहेब होते म्हणूनच आम्ही माणूस झालो, आमचा मेंदू वापरू लागलो, भल्याबुऱ्यांचा विचार करू लागलो. बाबासाहेबांमूळेच आमच्या विचारांना बळ मिळाले. कर्मकांडाची विकृती आम्ही धुडकावू शकलो, आमच्यातील न्युनगंड गळून पडला, आता आम्ही कुणाचेही बोलणे आमचा मेंदू गहाण ठेवून स्विकारत नाही, तर आम्ही ज्ञानाची कास धरून साऱ्या विश्वाला सुधारण्यासाठी सज्ज झालो आहोत हीच कवीची भावना या कवितेतून स्पष्ट होते.

आजवर अनेक कवींनी आपल्या आईवर कविता लिहून तिचा सन्मान केला आहे. अरूण काळेही याला अपवाद कसे ठरतील. जसजसा काळ पुढे सरकतो आहे तसे समाजाचे संदर्भही बदलत आहेत. आई आपल्या पिलांना जन्म देते, त्यांना लहानाचे मोठे करते, हालअपेष्टा सहन करून ती त्यांनी यशस्वी व्हावे यासाठी धडपडते. परंतु मोठे झालेली तिची लेकरे तिच्या उपकाराला विसरतात, आज मध्यमवर्गीय जाणिव समाजात रूजताहेत. विभक्त कुटुंब पध्दतीमूळे आई-वडिलांची हेळसांड होते आहे. नेमका हाच धागा पकडून कवी अरूण काळे आपल्या आईविषयी लिहितात,

"आई! आज ही आगतिक होतो
तारेवरची कसरत करतो
जनरेशन गॅपबद्दल बोलतो
स्वतःचे वेगळे घरे बांधतो
स्वतःची फसवणूक करतो
कधी मधी तुला चोळी बांगडी घेतो
किंवा देतो दोन चार रूपये दवादारूला
व सांगत बसतो आल्या गेल्याला"
(आई, रॉकगार्डन)

मुलं जेवढी मोठे, सुशिक्षित होतात, तेवढी ती आईबापापासून दुरावतात हे चित्र समाजात आजच पहायला मिळते आहे. आई-वडिलांच्या उपकाराची फेड मुलं आज अपकाराने करताना दिसताहेत. हेच जनरेशन गॅप कवीने 'आई' या कवितेतून मांडले आहे.

भारतीय समाजरचनेमध्ये विषमता ही भरून राहिली आहे. मानवा-मानवामध्ये जाती-पातीच्या आधारावर भेद निर्माण केल्याने माणूस माणसाला दूर लोटतो. माणूस माणूसकीशून्य वागतो. याची खंत कवीला सतत वाटते आहे हीच खंत 'रक्तात रूजलेल्या बोरोबाभळी' या कवितेतून व्यक्त केली आहे.

"जल स्थल काष्ठ पाषाण
हे चका इथले स्थाईभाव
का होत नाही या विभागणीचा शेवट!
का होत नाही नवीन सत्त्वाचा उदय एखाद्या सकाळी"

जगात, मानवामानवात समानतेची मानवतेची मूल्ये रूजावी, विषमता नष्ट व्हावी यासाठी कवी प्रयत्नशील आहे. समता, न्याय, बंधुता याचा जगात वावर असावा, सर्वत्र प्रेमभाव रूजावा या बुध्दाच्या शिकवणूकीचा प्रचार, प्रसार कवी आपल्या कवितेतून करतो आहे. हा विचार बुध्दानेही समाजात रूजवला होता. पण नंतर बुध्द विचारांना तिलांजली देवून हिंदू धर्माचे, कर्मकांडाचे प्रस्थ वाढवले गेले. बुध्दाला अवतारात गुंडाळले गेले. तत्त्वज्ञान संपवण्याचे प्रयत्न केले. परंतु, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्माच्या दलदलीत फसलेल्या, समाजाला बाहेर काढले व ज्ञानाचा, विज्ञानाचा, अंधारातून उजेडाकडे नेणारा धम्म दिला व बौध्द धम्माचे पुनःरूज्जीवन केले. याचे वर्णन कवी अरूण काळे यांनी 'त्यांच्या हाकेला ओ देऊन' या कवितेतून केले आहे.

"त्यांच्या हाकेला ओ देऊन
पिंपळाने बाहेर काढली काषाय वस्त्रे
मनात ठेवलेले
झटकले अंग आणि
पळून गेला मुंज्या
उडून गेली वटवाधूळ
गळून पडली वडाची साल
पिंपळाला लावलेली"
(त्यांच्या हाकेला ओ देऊन)

इथला परंपरा मानणारा, विषमता जोपासणारा, अंधश्रद्धेला पोसणारा धर्म समाजात कधीही समानता आणणार नाही. माणसाला माणूस म्हणून जगू देणार नाही हे बाबासाहेबांनी जाणले होते. म्हणूनच लोकशाहीला पूरक असणारा, बुद्धिप्रामाण्यावर आधारित, विज्ञाननिष्ठ असणारा, विवेकवादाची जपणूक करणारा बौद्ध धम्म बाबासाहेबांनी समाजाला दिला. ही एक फार मोठी सामाजिक क्रांती त्यांनी केली होती. माणसाला माणसात आणणारी ही महत्त्वपूर्ण घटना होती. म्हणूनच या घटनेची महती गाणारी ही कविता तितकीच उच्च कोटीची ठरते.

समारोप:

साठोत्तरी कालखंडात निर्माण झालेले दलित साहित्य हे बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराला प्रमाण मानून आणि दलितांच्या चळवळीला शीर्षस्थानी मानून वृद्धीगत होत राहिले. या साहित्याने समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता या मुल्यांचा स्विकार करून वेदना, विद्रोह, नकार या विचारत्रयीला आपले मानले हे साहित्य मानवतेच्या प्रचारासाठी दलितांच्या हक्कासाठी प्रयत्नशील राहिले. परंतु पुढे-पुढे त्यात एकसुरीपणा येत राहिला. ही स्थिती नव्वदीपूर्व काळापर्यंत राहिली. परंतु नव्वदोत्तर कालखंडात जागतिकीकरणाने सर्वच स्तरावर बदल झाले. त्याचा परिणाम दलित साहित्यावरही झाला. आणि जागतिकीकरणाचा परिणाम साधून काव्यलेखन करणारे अरुण काळे हे पहिले दलित कवी ठरले. पुर्वीच्या दलित कविंनी समाजोद्धाराबरोबरच हिंदु धर्मातील प्रथा, परंपरांना विरोध करण्यातच आपला वेळ वाया घालवला. परंतु अरुण काळेंनी ही जळमटे फेकून आपल्या कवितेची नवी पायवाट निर्माण केली. बाबासाहेबांच्या कार्याला व बुद्ध्यांच्या विचाराला प्रमाण मानून त्यांनी आपले काव्यलेखन केले आहे. समाजात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्यायाची पेरणी व्हावी, प्रेमाची बरसात व्हावी, सारे विश्व शांतीने नांदावे हीच शिकवण त्यांनी आपल्या कवितेतून दिली आहे. त्यांची कविता ही मानवी मूल्ये जपणारी आहे. तसेच ती केवळ क्षणिक वा तात्पुरता विचार न करता माणसाला दिर्घकालीन शांती मिळावी, प्रेम मिळावे असा वैश्विक विचार मांडणारी आहे.

संदर्भ:

१. अरुण काळे: रॉकगार्डन''''

प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग, छ. शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.